

TÓTH GÁBOR

Julianus útja a keleti magyarokhoz

Julianus barát útja és felfedezése oly jelentős volt, hogy ma már a köztudatba is beépült. Az útvonalát R. Passuth Ödön rekonstruálta Marczali Henrik *A magyar nemzet története* című munkájának IV. kötetében (Marczali 1896, 128). Ezt Bendefy László helyesbítette (Bendefy 1936, 2. melléklet), majd Györffy György (Györffy 1965, 64–65), végül Erdélyi István javított az útvonalon (Erdélyi 2002, 153). Ezeknek a munkáknak a revíziójáról lesz szó az alábbiakban, az említett kutatók eredményeinek tiszteletben tartásával, és segítségükkel, sok más dolgozat, írott források felhasználásával.

Julianus útjának feltérképezésével természetesen szoros összefüggésben van a keleten maradt magyar töredékek kérdése, ezért nem hagyhatjuk ki ennek megtárgyalását sem. Szó lesz a szavárd magyarokról, kikről többek között Bíborbanszületett Konstantín tesz említést, és természetesen taglalva lesz a baskíriai magyarság kérdése is, elsősorban muszlim források segítségével. Honnan és mikor költöztek ezekre a vidékekre a magyar ősök, mikorra tehető az elköltözésük? Milyen kapcsolatban álltak a környező népekkel? Julianus miért, vagy miért nem találkozott a keleten maradt magyarokkal a Kaukázus és a Volga-Káma vidékén?

Julianus magyarországi, domonkos rendi szerzetes volt. Első útjára, a keleti magyarok megkeresésére 1235–1236-ban került sor. Az út során szerzett tapasztalatokat nem önmaga foglalta írásba, hanem egy Riccardus nevű barát aki a jelentést a pápai kúria számára készítette. Julianus útja nem csak nekünk, magyaroknak fontos, hanem világtörténelmi jelentősége is van, abban a tekintetben, hogy előtte keresztény európai, nem járt annyira keleten, mint derék barátunk. Julianus Kelet-Európáról az addigi ismeretanyagot jelentősen kibővítette.

Julianus barát az alábbiakról számolt be Riccardus nevű rendtársának: „Aszen Bulgáriáján¹ és Rumélián² [az eredeti szövegben: „*per Romaniam*”, T. G.] keresztül – Béla úrnak³, Magyarország mostani királyának kíséretével és költségén – Konstantinápolyba⁴ érkeztek. Itt tengerre szálltak, és harminchárom nap alatt eljutottak Zíkiának⁵ nevezett földre, Matrika⁶ nevű városba” (Györffy 1965, 40; SRH II, 536–537).

Székesfehérvár lehetett a szerzetesek kiindulási helye (Bendefy 1936, 43–44). A középkorban a Konstantinápolyba utazók számára a legfontosabb út a Székesfehérvártól Nándorfehérváron (Belgrád), Nisszán (Niš), Szerdikán (Szófia), Filippopoliszon (Plovdiv) és Ardianopoliszon (Edirne) keresztülfutó, hadiút volt, mely egyben a keresztény hadak felvonulási útvonala volt, a kereszties háborúkban.

A Passuth-Marczali térképen megrajzolt útvonal ettől eltér. A szerzők „*per Bulgariam Assani et per Romaniam*” kitételét a mai Bulgáriával és Romániával azonosították (Marczali 1896, 127). A középkorban *Romania* Bizáncot jelentette, tehát Julianus barátnak nem kellett Erdélyen vagy Románián keresztül utaznia (Bendefy 1936, 35).

Konstantinápolyba érve hajóra szálltak és átkeltek a Fekete-tengeren, ám az utazás ideje egy kicsit hosszúnak tűnik, hisz Kolumbusz ennyi idő alatt szelte keresztül az Atlanti-óceánt. A Kanári-szigetektől a Karib-szigetekig pontosan 33 nap alatt ért el (Anderle 1999, 64).

Konstantinápolyból Matrikáiig Bendefy és Györffy térképén is a legrövidebb útvonal

van feltüntetve a két város között, ami kb. 850-900 km. Napi átlagra lebontva ez azt jelenti, hogy 25-27 km-t tettek meg hajóval, ez bizony a kor színvonalán is nagyon kevésnek számít. Nézzük meg, milyen források vannak érvként. Ibn Saprut, József kazár kagánhoz címzet levelében, ezt írja: „Konstantinápoly és országuk (kazárok⁷) közt 15 napi tengeri út vagyton” (Kohn 1881, 17). Ibn Saprut, a kagánhoz írt levelében tehát jóval rövidebb idő alatt keltek át a Fekete-tengeren.

Rubruk beszámolójában is hasonlót olvashatunk: „Tudja meg tehát szent felséged⁸, hogy az úr 1253. Esztendejében május 7-én a Pontuszi-tengerre⁹ szálltunk ... május 21-én tehát partra szálltunk Szudákban¹⁰ (Györffy 1965, 119–120). Továbbá, Konstantinápolyból Trapezuntba al-Idrīsī-nél kilenc és fél nap alatt lehetett eljutni, innen tovább a Rusz-tengerhez (Azovi-tenger) öt napra volt szükség (Bejlisz 1988, 71).

Ha a három forrást összevetjük, világossá válik, hogy Konstantinápolyból, 15 nap alatt el lehet jutni a Fekete-tenger észak-keleti partvidékére, Szudákba, vagy az Azovi-tengerhez vezető szoroshoz, melyek nagyjából az egykori Kazár Birodalom határára esnek. Ami még fontosabb al-Idrīsī, azt is megmondja, hogy ez az útvonal Trapezuntot érinti, így nem helyes az eddigiekben jelölt útvonal a bizánci főváros és Matrika között.

Julianus és társai útját, vagy valamilyen számunkra ismeretlen körülmény hátráltatta, vagy pedig egy még hosszabb utat választottak, ez utóbbi látszik valószínűbbnek, hiszen láttuk, hogy az utat 15 nap alatt meg lehetett tenni. Vizsgáljuk meg ebben az esetben a lehetőségeket. A szerzetesek előtt két út állhatott. Egyik megoldásként a tenger nyugati és északi partjain végighajózva érkezhettek Matrikában, ez még mindig nem a leghosszabb útvonal, a másik tenger déli és keleti partjainál haladó tengeri út. Erdélyi is azt vetette fel, hogy egy hosszabb útvonalon hajózhattak Julianus és társai, a Fekete-tenger déli és keleti partvidéke mentén, bár ő nem fejt ki elméletét (Erdélyi 2005, 54–59).

A Duna torkolatvidékétől Matrikába, a Fekete-tenger nyugati és északi partjainál haladó útról al-Idrīsī révén tudunk: A Duna-torkolata és a Dnyeszter között 1 napi hajóút, a Dnyeszter és a Dnyeper között 100 mérföld, a Dnyeper és Kherszón között 80 mérföld, Kherszón és Jalta között 30 mérföld, innen Gurzufig 12 mérföld, Gurzufól Partenitig 10 mérföld, innen Lambatig 8 mérföld, Lambat és Aluszta között 10 mérföld, tovább Szudakig 20 mérföld, Szudak és Theodosia között 20 mérföld, a Rusz folyó (Azovi-tenger) torkolatáig megint csak 20 mérföld, végül Matrikáig szintén 20 mérföld a távolság. Ez összesen 330 mérföld, plusz egy nap, a muszlim szerzónél, ami nagyjából 550-600 km jelent (Bejlisz 1988, 68–70).

Szinte ugyanezt az útvonalat, írja le Bíborbanszületett Konstantín is: „A tenger partvidékének a kiterjedése a Duna folyótól a Dnyeszter folyóig 120 mérföld. A Dnyeszter folyótól a Dnyeper folyóig 80 mérföld ... A Dnyeper folyótól, Cherszónig 300 mérföld ... Cherszóntól Boszporoszig a klíma vidék városai vannak, a távolság pedig 300 mérföld.” (Moravcsik 1950, 185-186). Ez összesen 800 mérföld, 1281 km. A valóságban is 1200-1300 km-t tesz ki ez az útvonal. Al-Idrīsī-nél a Dnyepertől Kersonig vezető útszakasz elírás lehet, az északi útvonal tehát 1300 km.

Ha Ibn Saprut, Rubruk és al-Idrīsī leírásait olvassuk, világossá válik, hogy 15 nap alatt 1400 km-t megtéve, napi 93-94 km tudtak haladni. Ha ezt a mennyiséget beszorozzuk 33-mal, 3069-3102 km jön ki. A nyugati-északi útvonal nagyjából 1300 km, míg a déli-keleti part mentén 1800 km az út. Még ha a leghosszabb útvonalat választották is a szerzetesek, (1800 km) ezt 20 nap alatt meg lehetett tenni. Feltehető a kérdés, hogy miért fontos ez

számunkra? Azért, mert Julianus és társai nem véletlenül, hajóztak 33 napig, hanem azért hogy megtalálják a kaukázusi magyarokat, de a Kaukázustól nem északra, hanem délre. Minden kikötőben érdeklődhetnek a magyarok felől, és e miatt húzódtott el a hajóút több mint egy hónapig. Feltehető, hogy Ottó is itt a Kaukázus vidékén találkozott magyarokkal, ezért irányította ide Julianust halálos ágyán. Ezt maga Györffy is leírja, rekonstrukciója során azonban nem veszi figyelembe (Györffy 1965, 17).

A kaukázusi magyarok azonosak lehetnek, Biborbanszületett Konstantín által *sabartoi asphaloi*-nak nevezett néppel (Moravcsik, BT. I. 68; II. 161). „Amikor a türkök (magyarok) és az akkor kangarnak nevezett besenyők¹¹ közt háború ütött ki, a türkök hadserege vere-séget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevéen mostanáig *sabartoi asphaloi*-nak (szávartü aszfaliü, Σάβαρτοι ασφαλιοι) hívják, a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etekküzi nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik.” (HKIF, 123; Moravcsik 1950, 172-173). A *sabartoi* elnevezést a *sabir/szavir*¹² népnévvvel hozzák kapcsolatba, az *asphaloi* görögül rendíthetlent jelent (KMTL, 590).¹³

A szavirok, forrásokban 463-ban jelentek meg először és 506-tól 557-ig uralták a Kaukázus északi vidékét, hatalmukat az avarok döntötték meg, de az ezt követő időben sem tűntek el (Vásáry 2003, 127-128).

Az említett események előtt a szavirok az Irtis és a Balhas-tó közötti térséget tartották uralmuk alatt, az onogurok a Szir-darja középső folyásánál és az ettől északra elterülő területen éltek. A vándorlásokat az avarok indították el, akik az Altaj vidékén éltek (Harmatta 1992, 258). A 463-as népmozgásról a legfontosabb forrásunk Priskos rétor munkája. Ebben arról értesülünk, hogy a szavirok által elüldözött népek, a saragurok, az ugrok (ogurok) és onogurok követeket küldtek a bizánci udvarba. Feltételezhető, hogy ekkor a Kaukázus északi előterében éltek ezek az ogur népek, és egy Azovi-tenger parti városból küldhették a követeket Bizáncba (Moravcsik 1930, 9).

A szavirok nem mind költöztek az onogurok helyére, számunkra a legfontosabbak az Irtis vidékén maradtak akik majd az V. század végén vonulnak a Kaukázus előterébe, kiterjesztve hatalmukat a térségben (Harmatta 1992, 266).

Menander protektor az alábbiakról tudósít 576. évre vonatkozólag: „a sabirokat s albánokat¹⁴ lakóhelyeikről a Cyrus¹⁵ folyó innenső partjára telepítették” (Lukinich 1905, 132). A VI. század vége felé a szavirok már a Kaukázus déli részén éltek. A VII. század végén azonban szír forrásban ismét északon bukkannak fel: „És keletre (Derbentől) laknak a sawirok a T'al¹⁶ folyóig” (Paulik 2001, 49).

Feltehető, hogy kisebb nagyobb csoportjaik a Kaukázus mindkét oldalán éltek az avar támadást követő időkben. A következő forrás már a VIII. század közepére vonatkozik. Hamadānī: Šamkūr¹⁷ régi város volt; Salmān ibn Rabī'a valakit odaküldött, aki a várost elfoglalta; utána lakott maradt, amíg Yazīd ibn 'Usayd¹⁸ Armeniából való távozásának napjaiban az akkortájt gyülekező as-sāwardīya népe el nem pusztította” (Kmoskó I/1, 147).

Marquart ennek idejét 750-760 közé tette, a szavárdok ekkor Tiflisz és Barda^a között a Kur jobb partján telepedhettek le (Marquart 1903, 37-38). Németh Gyula a szavárdok első letelepedését Örményországban Menander forráshoz kapcsolta (Németh 1930, 317). Hogyha a szavirok azonosak a szavárdokkal, akkor itt létük 576-tól már bizonyos.

Még fontosabb adatokkal szolgál nekünk, Balādurī: „Darauf bevölkerte es wieder Boyā, der Klient des al Mu'tasim billāh, im J. 240 (854/855 n. Chr.), als Statthalter von

Armenien, Ādarbaigān und Šimšat und besiedelte es mit Leuten von den Chazaren, die zu ihm gekommen waren und ihn aus Verlangen nach dem Islām um Schutz baten.” (Marquart 1903, 36–37). Magyarul: Ezután Mu’tasim billāh, kliense Boyā népesítette be (Šamkūr-t) 240-ben (Kr. u. 854/855) helytartója Armeniának, Azerbajdzsának és Šimšat-nak és betelepítette emberekkel akik Kazáriából jöttek, és akik az Islām védelmét kérték.

Több kutató ehhez a dátumhoz köti a DAI-ban szereplő, *sabartoi asphaloinak* nevezett magyarok idetelepülését, feltételezve, hogy ekkor lehetett az első besenyő-magyar háború, ami miatt a IX. századi magyarság szétszakadt (Vékony 1986, 52; Kristó 1996, 144; Czeglédy 1985, 122).¹⁹

Indsidián Lukács, János pátriárkára hivatkozva a IX. századra vonatkozva a következő fontos információt közli: „Und von da aufbrechend nach dem Gau Uti, nimmt er (der General Buya) im Dorfe Tus gefangen den Stepannos, den sie auch Kon nannten, nach dessen Vorfahr Sevuk das Volk Sevordik’ bennant wurde” (Marquart 1903, 497). Magyarra fordítva: „És innen felkerekedett miután Uti²⁰ tartományt elfoglalta (Buya kormányzó²¹), Tus faluban foglyul ejtették Stepannost akit Kon-nak is neveztek, ezek a Sevordik’ ősiük Sevuk után kapták nevüket”. Ez a forrás két szempontból is fontos. Egyrészt azért mert a szavárdok a IX. században még mindig jelen voltak a Kaukázus déli vidékén, másrészt pedig azért mert ekkor már a keresztény vallás megjelent náluk.

További fontos adatokat szolgáltat számunkra Thury J.: I. Asod, örmény király fia és utóda, I. Szempad 893-ban megújította azt a szövetséget, melyet apja kötött volt Bölcs Leóval az arabok ellen. Uralkodása alatt az Udi tartományban lakó szjavortik ismét föllázadtak, de Szempadnak sikerült levernie őket, mert János pátriárka azt írja róla, hogy hatalmát kiterjesztette a Kura folyó vize melléknél Tifliszig, Udi tartományra is. De a szjavortik nem akarták elismerni az örmények felsőbbbségét, inkább az arabokat segítették. A 909. évben Juszuf (Azerbajdzsán tartomány arab kormányzója 901-től) megtámadta Arméniát. Szempad sereget gyűjtött ellene, melynek egyik hadosztályát a szjavortik alkották. Szempad serege Dzegnavadsar (Nik tartománya) mellett, a Huraszdan folyónál ütközött meg az arabokkal. Az örmény sereg vereséget szenvedett; mert Udi tartomány lakói, a szjavortik, az ütközet alatt átmentek az arabok soraiba (Thury 1897, 326-327).

A X. században egy kerület nevében is megőrződött nevük. Al-Mas‘ūdī: A Kur folyó „Siyāwardīya vidékein át folyik” (Kmoskó I/2, 189-190)

Innentől kezdve *sawir*, *sāwardī’*, *sevordik’* alakban nem találkozunk ezzel a néppel. Feltételezhető azonban az, hogy a Kaukázus északi vidékén *sawir/serir* néven jelenik meg ez a nép (Kmoskó I/1, 214-215; Kmoskó I/2, 256-257; Bolsakov – Mongajt 1985, 36). Mint láthattuk ezen a területen is éltek szavirok/szavárdok a korábbi időkben, elnevezésük változásáért pedig a perzsa/arab etimológizálás a felelős.

Sajnos Julianus a Kaukázus vidékén nem találkozott magyarokkal. Feltehető, hogy a XIII. századra beolvadtak a környező népek közé, vagy ha ez nem is következett be addig, akkor az 1223-as mongol hadjárat szórta szét őket.

Visszatérve a szerzetesek útjára, a Fekete-tenger déli partjának kereskedelmi jelentőségéről Marco Polo is tudósít bennünket: „Trapezuntba értek, mely a Nagy Tenger²² partján fekszik, onnan pedig Konstantinápolyba” (Vajda 2003, 59). Tehát a déli parton is volt távolsági kereskedelem és a barátok egy erre a vidékre tartó hajóra is felszállhattak. Mivel azonban az utazók nem szereztek semmi értesülést a partokon, keleten maradt magyarokról, tovább hajóztak észak felé egészen Matrikáig, majd itt a szárazföld belseje felé vették útjukat,

hátha itt megtalálják a keresetteket. „Innen (Matrikából) az említett úrasszony tanácsára és segítségével tovább mentek és tizenhárom nap alatt átkeltek a sivatagon... elértek az Alániának²³ nevezett földre” (Györfly 1965, 41; SRH II. 357). Erdélyi, Julianust és társait Matrikából, a Kubán folyó jobb partján utaztatja. Arra utal, hogy itt ősi kereskedelmi út haladt a Volga-könyök felé (Erdélyi 1998, 47). Ez azonban nem tartható, mert Alánia a Kaukázus északi lábánál terült el a XIII. században. Több más kutató szerint a barátok kelet felé indulhattak el (Bendefy 1936, 53; Perényi 1959, 494; Vékony 1977, 1179).

Alániában eljutottak egy nagyobb városba, ahol kereskedelem folyt és rabszolga piac is volt: „Az egyik barát kanalakat és egyéb dolgokat gyártott”. Maguk közül két társukat megpróbálták eladni, de „minthogy szántani és örölni nem tudtak” ez nem sikerült (Györfly 1965, 41; SRH II. 538). A fentebb leírt sorok azt is bizonyítják, hogy olyan helyen voltak, ahol földműveléssel foglalkoztak, tehát nem a hegyekben és nem a sivatagban, és fontos kereskedelmi központ volt ez a hely.

Julianus, Gerhardus nevű társával itt hat hónapot töltött, másik kettő szerzetestársuk visszafordult. A hat hónap alatt feltehetően, nem vártak ölbe tett kézzel, hanem megpróbáltak a pogány magyarok nyomára bukkanni, ez azonban nem sikerült.

Bendefy Torgikánt²⁴ nevezte meg a szerzetesek tartózkodási helyéül, a Volga deltájában (Bendefy 1936, 52). Györfly szerint azonban ide nem jutottak el hanem a „Kaukázus felett elterülő száraz pusztán, valahol a Jergeni halmok vonalán haladva” tartottak észak felé Alániából (Györfly 1965, 17). Vékony szerint Madžar városából indultak el az utazók, és innen tartottak északnak (Vékony 1977, 1179), Perényi szerint Sztavropol lehetett a kiindulási pont (Perényi 1959, 494).

Arra a kérdésre, hogy honnan indultak el, az segíthet a válasz megadására, ha megvizsgáljuk, hogy merre mentek tovább, és hová érkeztek.

„Ezek végül néhány pogány társaságában útrakelve, a puszta sivatagon harminchét napon át folyvást mentek ... harminchetedik napon elértek ... Bundaz²⁵ városába” (Györfly 1965, 42; SRH II. 538). Harminchét napon keresztül utaztak észak felé a burtászok fővárosába érve. Visszafelé következtetés logikájával, Julianus és társa harminchét napi távolságból indult el észak felé valahonnan a Kaukázus északi előteréből. A kérdés az, hogy ennyi idő alatt mekkora utat lehet megtenni. Al-Ištāhri tudósítása segíthet nekünk ennek megválaszolásában.

„Atiltól²⁶ Burtās határának kezdetéig 20, Burtās határának kezdetétől a végéig 15 nap van. Burtās földjétől a bağanāig²⁷ mintegy 10 állomás, Atiltól a bağanāig egy hónap út van. Atiltól Bulgār-ig²⁸ a pusztai úton körülbelül egy hó, vízen, az ár ellenében 2 havi út, ár mentén lefelé vagy 20 nap van. Bulgärtől a rüm határának kezdetéig 10 állomás, Bulgärtől Kūyābaig²⁹ körülbelül 20 állomás, a bağanāktól a belső basgirtig³⁰ 10 nap, a belső basgirtól Bulgārig 25 állomás van” (Kmoskó I/2, 32–33).

A forrás világosan leírja, hogy a Volga deltájában lévő, Atiltól Bulgārig, a volgai bulgárok³¹ fővárosáig az út szárazföldön harminc nap, vízen felfelé hatvan nap, lefelé pedig húsz nap. Atil, a volt kazár főváros és Bulgār között a távolság 1400 km lehetett. Szárazföldi úton ezt a távot 30 nap alatt, napi 45–46 km megtételével teljesítették. Ár ellenében ugyanez napi 22–23 km-t jelentett, ár mentén lefelé pedig napi 68–69 km-t.

Rubruk a következőkről tájékoztat bennünket: „Hiszen a Vaskaputól³², Perzsia kijárásától több mint harminc napi járóföld van addig a Bolgárországig” (Györfly 1965, 147).

Több mint harminc nap, de nem sokkal. Ez a teljesen kortárs forrás is annak bizonyítéka, hogy Julianus és útítársai nem mehettek gyalog Burtászba. Bendefy feltételezésénél

maradva – mármint, hogy a barátok Asztrahánból indultak tovább – a következő tényekkel kell szembenéznünk. Szárazföldön harminchét nap alatt ezzel az átlagteljesítménnyel még Bulgáron is túljutottak volna. Ha Györffy elméletét fogadjuk el, akkor sem járunk sokkal jobban mert a távolság nagyságrendileg ugyanakkora mindkét esetben, az ő útvonala csak 200-250 km-rel rövidebb.

Ennek az ellentmondásnak feloldására egyetlen egy lehetséges megoldás van, ha Julianus és társa a folyón utazott fel *Bundaz* városáig. Harminchét nap alatt napi 22-23 km-t megtéve 814-851 km jön ki, mely megfelel az Asztrahán és Burtász közötti távolságnak. Felvetődik a kérdés, hogy akkor Julianus miért mondja tollba Gerhardus és önnön szenvedéseit a sivatagon való átkelés során. Az nem tudhatjuk, de érdekes, hogy erről Julianus részletesebben ír, mint a magyarokkal való találkozásáról. Tény, hogy Burtász és Asztrahán is a Volga partján helyezkedik el, és majd látni fogjuk, hogy Juliánusz folytatva útját a volgai bolgárok egyik nagy városába érkezik, mely a Volga mentén található. Nem világos, hogy ha ezeket a városokat érintették, akkor miért nem a folyó menti útvonalon haladtak, miért vándoroltak ki a sivatagba, önsanyargató módon (Dörrie 1956, 155). Feltehető, hogy a „néhány pogány társaságában” olyan útítársakra találtak, akik kereskedők, tehát ismerték az utakat, és eszük ágában sem volt a sivatagban menetelniük.

Olvassuk el Gardīzī tudósítását: „Tőlük (burtászoktól) egész a khazar földig mind lapályos a vidék, az út lakott s művelés alatt álló földeken át vezet források, fás helyek közt folyók mentén. Többen, mikor a burdasz földről Khazarországba mennek, az utat az Etil³³ folyón teszik meg, mások a szárazföldön utaznak.” (MHK, 161; Göckenjan-Zimonyi 2001, 169). Ebből világossá válik, hogy aki el akart jutni a burtászokhoz, annak nem kellett sivár pusztaságban utaznia, hanem a Volgán, vagy az mellett is haladhatott.

Néhány gondolat erejéig szólnunk kell a burtászokról, mert az útvonal rekonstrukciójával kapcsolatban fontos szerepük van. A burtászokról többen feltételezték, hogy azonosak lehetnek az erzä-mordvinokkal³⁴, azaz Rubruk által megnevezett *merdas* néppel (Togan 1939, 208; Györffy 1993, 72).

Ezt követően meg kell vizsgálni, hogy hol éltek a burtászok és a merdászok. Al-Istahri: „Az oroszok három fajtából állnak ... Harmadik fajtájuk neve al-Artānīya ezek királya Artāban székel (Kmoskó I/2, 32). „und Arḡa (das Gebiet der Ersä-Mordwinen) liegt zwischen den Chazaren und Gross-Bulḡār” (Marquart 1903, 528), magyarul: „és az Arḡa (erzä-mordvinok területe) a Kazária és Nagy-Bolgárország között fekszik.” Rubruk úti beszámolójából tudható, hogy a moksák és merdászok a Donon túl laknak, északról Nagy-Bolgárország határolja őket és az Etil, azaz a Volga folyótól nyugatra helyezkednek el (Györffy 1965, 139). A moksák az Oka vízrendszeréhez tartozó Moksza folyó környékén laknak. Az erzä-mordvinok a Szurától keletre élnek (Zsirai 1994. 256-257). Zsirai és Rubruk adatai összevágtnak. Értelemszerűen az Istahrinál leírt *Arḡa*, *al-Artānīya* nép egyezik Rubruk *merdas*, *merdinis* és a mostani erzä-mordvinok népével.

Yāqūt: „Burtās und Bulḡār: zwei muslimische Provinzen und Städte mit Freitagmoscheen; neben ihnen (befindet sich) eine andere Stadt die Šuvar heisst ... welche ebenfalls eine Freitagmoschee hat” (Togan 1939, 207), magyarul: *Burtās* és *Bulḡār* két muszlim tartomány és város főmecsettel; mellettük (található) egy másik város melyet *Šuvar*nak hívnak ... melynek szintén van főmecsetje.” Idrīsi tudósít arról is, hogy: a burtászoknak két nagy városa van: „die Burtāsen haben zwei Städte eine ist Burtās und die andere Suwān” (Togan 1939, 207). Ezekből leszűrhető, hogy a burtászokhoz tartozik *Burtās* és *Suwān/Šuvar* város is, és

mindkét város muszlim. Szuvarról és a hozzá kapcsolódó problémákról, a későbbiekben még lesz szó.

A városok földrajzi elhelyezése igen nehéz feladat. Annyit tudunk, hogy Burtász Asztrahántól 37 napra helyezkedik el, ettől északra található Szuvar, közel Bolgárhoz. Ha maradunk az eddig számolt meneteljesítménynél, akkor a 22-23 km-t besorozva 37 nappal, 814–851 km jön ki távolságként.

Ma térképre vetítve ez azt jelenti, hogy Burtász valahol Szaratov környékén lehetett. Szaratov azonosítását Burtással talán megerősíti al-Bakrī tudósítása is: „Ami a furdās (burdās) országát illeti, az a kazár s a bulkān (bulkār) között terül el. Közte s a kazárok országa között tizenöt napi járót van... Országuk hosszúságban és szélességben egy és fél havi járóföldre terjed” (Kmoskó I/2, 255). Ha a burtászok fővárosa, valahol területük középső részén helyezkedett el – mint ahogy erre, a nomád népeknél párhuzamokat lehet találni – akkor kijön a 37 nap. A másfél hónapot 40-45 napot megfelelve 20-22 nap marad, ehhez még hozzáadjuk a Kazárok országától, feltehetően Atil-tól számított 15 napot, akkor 35-37 nap jön ki. Ez az elmélet persze erősen hipotetikus, végleges helymeghatározáshoz még újabb adatokra, forrásokra van szükség.

Burtász mint „tartomány” kiterjedése szintén vitatható. Ibn Rusta: „Országuk kiterjedése hosszában és szelvényben tizenkét nap” (Kmoskó I/1, 206). Gardīzī: „Tartományuk 17 napi járóföldre terjed hosszában úgy, mint szélességben” (MHK, 161; Göckenjan-Zimonyi 2001, 169). Al-Bakrīnál már fentebb olvashattuk, hogy Burtász kiterjedése másfél hónap (Kmoskó I/2, 255). Úgy látszik, hogy Ibn Rusta idejében a burtászok viszonylag kis területen éltek, a Kazár Birodalom bukása után – átvéve a térségben a hatalmat – al-Bakrīnál már sokkal nagyobb területet uraltak.

A burtászok fennhatóságának kiterjedése azonban lényegesen nem változik, csupán arról van szó, hogy az Ibn Rusta-nál és Gardīzīnél a távolságot a folyó mentén lehet megtenni 12-17 nap alatt, míg al-Bakrīnál a Volgán ugyanezt a táv, másfél hónapot vett igénybe. A burtászok északi határa Szamara lehetett, Marquart is ide helyezte őket (Marquart 1903. 336). Déli határ pedig valahol Volgográd alatt húzódhatott, Atil-tól 15 napra, 330-345 km-re. Figyelembe kell azonban venni, hogy a Kazár Birodalom bukásával a burtászok, déli határaikat valószínűleg – ha kis mértékben is –, de kitolták a Volga alsó folyása felé.

„Ezután Julianus barát, aki egyedül maradt, nem tudva, hogy miként juthat tovább, szolgálja lett egy mohamedán papnak és feleségének, akik Nagy-Bolgárországba készültek utazni ... Innen egy másik városba³⁵ mentek” (Györffy 1965, 42; SRH II. 539).

„Ennek az országnak egyik nagy városában ... a barát egy magyar nőt talált ... Ez megmagyarázta a barátnak az utat, hogy merre menjen, s azt állította, hogy két napi járóföldre biztosan megtalálhatja azokat a magyarokat, akiket keresett... Megtalálta pedig őket a nagy Etil³⁶ folyó mellett.” (Györffy 1965, 42-43; SRH II. 539).

Azt, hogy Julianus Baskíriában találta meg a keleten maradt magyarokat, számos tanulmányban olvasható (Pauler 1900, 337-356; Nagy 1911, 10-23, 80-88, 148-157; Gombocz 1923-1926, 1-33; 168-193. stb). Hozzá kell azonban tenni, hogy a baskírok területe ma nem terjedt ki egészen a Volgáig, attól néhány száz kilométerrel keletre húzódik nyugati határuk. Czeglédy bebizonyította - Ibn Fadlān-ra hivatkozva -, hogy a X. században a baskírok nyugati határát a Volga képezte. A muszlim szerző felsorolja ugyanis a baskírok folyóit, ez által bizonyítható, hogy az Urál-Csagan torkolatvidékétől a Kundurcsa folyóig húzódott a baskírok szállásterülete (Czeglédy 1943a, 302–305).

Több kutató feltételezte, hogy Julianus a Volga jobb partján találta meg a magyarokat, így a baskíriai Magna Hungaria elméletét elvetették (Bromberg 1940, 60-73; Perényi 1959, 385-391; 488-499; Vékony 1977, 1175-1191). Állásfoglalásukat elsősorban arra alapozták, hogy a Riccardus jelentésben szereplő „*civitas Bundaz*”-t, a mai Penzával azonosították Bromberg nyomán (Bromberg 1940, 68). Perényi szerint a nyugati forrásokban, a baskír-magyar azonosság elméletet, Carpini és Rubruk terjesztette el, akik karakorumi tartózkodásuk során muszlim tudósoktól vehették ezt át (Perényi 1959, 493). Vékony, azzal oldotta fel a Riccardus-jelentésben foglaltakat, mely szerint a magyaroktól a tatárok ötnapnyira állomásoztak, hogy ekkor már a mongolok nyugati határa, a Volga bal partja volt, nem pedig az Ural folyó (Vékony 1977, 1185), erre azonban nincs bizonyíték. Továbbá Perényi a mescsereket azonosította a keleti magyarokat, akik a Volgától szintén nyugatra éltek orosz forrásokban (Perényi 1975, 36).

Ezek az elméletek azonban megkérdőjelezhetők. Bundaz, Penzával való azonosításának helytelenségét Czeglédy bizonyította be, rámutatva arra a tényre hogy Penzát a XVII. században alapították (Czeglédy 1943a, 283). A muszlim források hitelességét több kutató is elfogadta a magyar–baskír azonosság kérdésében (Németh 1930; Czeglédy 1943a, 277-306). Vásáry a mescser–magyar azonosítást nyelvészeti úton elvetette (Vásáry 1977, 283-290). Fodor hívta fel a figyelmet arra, hogy népes bolgár város a Volga jobb partján, Julianus ottjártakor nem lehetett, mert az oroszok már 1220-ban a Volgaig terjesztették ki hatalmukat, lerombolva a legnagyobb várost, Oset is (Fodor 1982, 57-58). Összességében nem kérdőjelezhető meg a Volga bal partján élő baskíriai magyarok léte.

Baskírokról szóló források az alábbiak. Gardīzī lakóhelyüket a kazárok és a kimekek³⁷ közé helyezte. Szallám tolmács útleírásának Idrīsī féle változatában *bašgirt* néven szerepelnek (Kmoskó I/1, 126–127). Ibn Hurdābih az oguzok³⁸ között *g.f.r* nevű népet említ. Kmoskó *mašgarnak* rekonstruálta (Kmoskó I/1, 108). Ezen adatok alapján a baskírokat, a Volgán túlra kell helyeznünk. Ğayhānī-hagyomány az „első határt” a besenyők és a volgai bolgárok közé tartozó *‘sk.l*-ek közé helyezi, baskírokat említ még a Fekete-tenger vidékén is (Zimonyi 2005, 35). Czeglédy ezt összefüggő területnek tartotta, de maguk a forrás is ellentmondanak ennek, hisz közbeékelődnek a burtászok a kazárok és a volgai bolgárok is. A keleti Baskíria vagy egy korábbi őshaza volt vagy egy időben két helyen éltek a baskírok. Ibn Faḍlān 922-ben megtett útjának beszámolójában, a besenyők és a volgai bolgárok között élő *bāšgird*-ről tesz említést (Togan 1939, 34). Al-Mas‘ūdī a 934-es kalandozás során használja a magyarokra a *bašgird* nevet (Kmoskó I/2, 182–183; MEH, 101). Kāšgarīnál a *bašyirt* nép a Volgától keletre él a XI. században (Ligeti 1986, 377). Abū-Ḥāmid al Ğarnāṭī arról tesz említést, hogy *Unkurīyaban* (Magyar Királyságban) *bāšgirdok* élnek (Bolsakov - Mongajt 1985, 56). Plano Carpini, Benedictus Polonus és Rubruk, Magna Hungáriát Baskíriával (*Bascart*, *Bascardos*, *Pascatur*) azonosították (Györffy 1965, 77; 110; 127). Ez a magyar krónikairódalomban is megjelent *Bascardia* néven, mint Szkítia egyik tartománya (Bollók 2004, 11). A Mongolok Titkos Történetében a baskír nép négy helyen is szerepel *badzsigit* alakban, az 1207-es, 1223-as és az 1236-1242 hadjáratoknál (MTT, 109, 126, 130, 132; Ligeti 2003, 19, 22). Azt hogy a keleti vagy a Kárpát-medencei magyarokra vonatkoznak, azt eldönteni nem lehet. Ğuwaynī a magyarokra szintén a *bašyird* elnevezést használta (Liptai 2003, 32). Orosz forrásokban a mongol invázió utáni időkben *možar* alakban kereshetjük a keleten maradt magyarságot az írott forrásokban (Vásáry 1977, 283-290).

A kutatásban a legnagyobb nehézséget a muszlim szerzőknél szereplő baskír-magyar

népnév keveredése okozza. Ez miatt egyes kutatók Julianus jelentésének hitelességét is kétségbe vonták (Vámbéry 1882, 487; Marquart 1903, 68, 515; Sinor 1952, 589-602). Gombocz Z. a nyugati forrásokat elfogadta ugyan (Plano Carpini, Benedictus Polonus, Rubruk), de a muszlim forrásokban szereplő baskír-magyar neveket szintén keveredésnek tartotta. Julianusnak hisz, de a baskír-magyar rokonságot elutasította (Gombocz 1923-1927, 33). Németh Gy. ellenben részben azonosnak vélte a baskírokat és a magyarokat (Németh 1930, 314). Czeglédy szerint éppen a muszlim források erősítik meg ezt a feltevést (Czeglédy 1943a, 306). Munkácsi B. és több kutató szerint a magyarok, a VII. század utolsó harmadában vándoroltak fel Baskíriába (Munkácsi 1905, 65-87; Gombocz 1923-1927, 28; Németh 1930, 319; Czeglédy 1943, 172).

Németh később megváltoztatta nézetét: „Munkácsinak az a régi feltevése, hogy a baskíriai magyarok régi időkben bolgár törzsekkel együtt vándoroltak a Volgához a Kaukázus vidékéről, nem tartható fenn”. Véleménye szerint ez pont fordítva történhetett. A magyarok az ugor őshazából délre vonultak Baskíriába, már itt elkezdődött a bolgárokkal az érintkezés, mely később folytatódott a Don és a Kaukázus vidékén is. A baskírok a IX. századtól jelentek meg a Volga középső vidékén, mikor a magyarság nagy része már elvándorolt. (Németh 1966, 47-48). Elismerte továbbá azt is, hogy Gombocznak igaza volt abban, hogy a bolgár magyar érintkezés színtere Magna Hungáriában lehetett (Németh 1966, 50; vö. Gombocz 1912, 205; Gombocz 1923-1927, 28).

Helynevek alapján először Pauler Gyula mutatott rá, hogy Baskíriában megőrződött a magyar törzsnevek közül kettő: Gyarmat és Jenő (Pauler 1900, 126). Németh Gyula további törzsnevet vél felfedezni Baskíriában: Nyék, Keszi, Gyula és Megyer (Németh 1966, 35-0). Már korábban is voltak fenntartások a törzsnevekkel kapcsolatban, utóbb Mándoky vetette el a Jenő törzsnév baskíriai megfelelőjét (Mándoky 1986, 70-75), Vásáry pedig a Megyer-Miser azonosságot (Vásáry 1977, 283-290). Későbbi tanulmányában pedig azt bizonyította, hogy a magyar nyelv, baskír fonetikára gyakorolt hatása nem mutatható ki, továbbá a baskír nyelvben sem a közsavak, sem a földrajzi nevek között nincs magyar eredetű (Vásáry 1985, 369-388). Látható a fentebbi sorokban, hogy bár a történészek többnyire elfogadják, hogy Baskíriában valamikor magyarok éltek, a nyelvészek ennek bizonyítékát nem igen találják. A kérdés eldöntésében még egy tudományágat segítségül hívhatunk, a régészetet.³⁹

A kelet-európai régészeti lelőhelyek közül, Bolsie Tiganiban előkerült temető leletanyagai hasonlítanak legjobban a Kárpát-medencei honfoglalókéhoz. Halikova, E. A. szerint a bolsie tiganii temető egy ősmagyar csoport hagyatéka (Halikova 1976, 65). Nézzük tehát sorban a legjellemzőbb régészeti párhuzamokat.

Az egyik legfontosabb régészeti jelenség, a részleges lovastemetkezés. Ez a szokás azt takarja, hogy az elhunytal együtt eltemették a lovát is, jobban mondva annak koponyáját és lábcsonthait. A bolsie tiganii temetőben, a felnőtt sírok felében volt megfigyelhető a lovastemetkezésnek ez a fajtája. A 9; 20; 23. sírokban a ló alsó állkapcsát külön tették, vagy pedig fordítva a koponyatetőre helyezték (Halikova 1976, 56).

A következő régészeti párhuzam, a halotti szemfedők. A halott arcát borító selyem, vagy bőr szemfedőre, a szem és a száj helyén ezüst-, aranylemezeket varrtak (Dienes 1963, 110). Honfoglaláskori temetőinkben pl. a rakamazi (Dienes 1976, 187) vagy szabadkígyósi (Bálint 1971, 59; 64) sírokból kerültek elő halotti szemfedők.

A bolsie tiganii temető öt sírjában kerültek elő halotti szemfedők (6; 12; 16; 24; 28. számú sírokban). Ezek kerek, vagy négyszögletes ezüslemezek voltak, szélein felvarrásra

szolgáló lyukakkal, alattuk textilnyomokkal. Többnyire egy sírban két darab lemez fordult elő, a 28. sírban egy hosszabb lemez volt a szemekre helyezve (Halikova 1976, 56).

A szablyák sírba tétele is hozzákapcsolható a magyarsághoz. Más népek, melyekről tudjuk, hogy egyik legfontosabb fegyverük a szablya volt, ritkán helyezték a sírba ezt a fegyvertípus. Pletnyova arra gondolt, hogy ez a fegyver apáról fiúra öröklődött, és ezért nem fordul elő a sírokban (Pletnyova 1967, 157). A honfoglalóknál, azonban több száz szablya került már elő sírokból, ezért ez újabb fontos adat a párhuzamok keresésében. Bolsije tiganiban 13 sírből, 8 nyolc szablya került elő, ami nem kevés, erősítve azt, hogy ez ősmagyar temető (Halikova 1976, 65).

A temető felhagyását először a IX. század első felére datálta. Úgy gondolta, hogy a magyarság kis töredéke továbbra is Baskíriában maradt, bizonyítékul felhossa a tankejevcai és tyetyusi temetőket, melyek a IX–X. századra keltezhetők és hasonlóságot mutatnak a tiganai sírokkal. A később előkerült pénzérmék Bolsije Tiganiban igazolták elgondolását. Halikova, Kovalevszkij Ibn Fadlán-kiadása alapján, *savan, svan (szuvaz, szuvan, szuvar)* népről tesz említést (Kovalevszkij 1956, 138), mely összefügghet a szavárd magyarokkal, hozzáteszi azt is, hogy „ennek a népnévnek a neve lappanghat Szuvar bolgár város nevében is” (Halikova 1976, 53–78). Itt el is értünk az egyik legbonyolultabb kérdéskörhöz, a Volga-vidéki szavárdok problémájához. A szavárdokra utaló hely és népnév, nem csak a Kaukázustól délre találhatóak meg, hanem a Volga középső folyásánál is. Zimonyi a *Suwärt*, a *savir* törzsnévből eredezteti (Zimonyi 2005, 61; 193). Gardīzi alapján (Kmoskó I/2, 31; 80) Zimonyi *Bulgärt* és *Suwärt* is volgai bolgár városnak tartja (Zimonyi 2005a, 359) ha Idrīsīt figyelembe vesszük (Togan 1939, 207), akkor világhossá válik, hogy *Suwār* burtász város.

Feltehető, hogy *Suwār* egy határtelepülés volt, mely hol a burtászok, hol pedig a volgai bolgárok fennhatósága alá tartozott. Ezt támasztja alá az a tény hogy a burtászok határa Bolgártól 3 napnyira kezdődött és ez a határ a Szamara folyó torkolatvidékén húzódnak, itt lehet *Suwār* is.

Suwār név nem csak muszlim, hanem héber forrásokban is feltűnik. József kagán levelében említést tesz a tíz török nép között a SAVVIR törzsről, SVAR, és SVVR városokról és/vagy népekről. A tíz nép között felsorolt SAVVIR/S'VYR-ral nincs komolyabb probléma, könnyen egyeztethető a szavir névvel. SVAR és SVVR nevekre több megoldás is van. Kokovcov és Kohn ugyanabból az alaptól indul ki, míg Shlomo az első esetben, eltérően a másik két kutatótól SV'R-t olvasatot adja, a második szó nála is SVVR, de mindkét névnel a Szuvar a feloldás, mint ahogy a többieknél is (Kohn 1881, 31, 39; Shlomo–Komoróczy 2003, 95–96, 100; Kokovcov 1932, 98–99). A SV'R könnyen egyeztethető a szavir népnév is, míg a SVVR kétségtelenül a muszlim forrásokban szereplő *Suwār*val azonosítható⁴⁰. Úgy tűnik, hogy a SV'R a Volga alsó folyásánál élő szavirokat jelöli, míg a SVVR ugyanazon folyó középső szakaszán letelepedett szuvar/szavárdokat, a X. században. Abū-Hāmid al Gárnātī még a XII. században is tud szarírokról, a Kaukázus térségében (Bolsakov–Mongajt 1985, 36), így hát nem lehet csodálkozni azon, hogy a X. században is itt éltek.

Látható, hogy a szavir/szavárd eredetű földrajzi helynevek, és népnév, előfordulása összefüggést mutat azon területekkel, ahol a magyarság, keleten maradt töredékeire források vannak, nevezetesen a Kaukázus déli lábánál lévő Kur folyó vidékével, és a Volga-Káma által közbezárt térséggel. Hogy ennek mi az oka arra többféle magyarázat is létezik. A legmerészebb hipotézis az, amit Fehér G. és még néhány másik kutató vetett fel, miszerint a szavirok magyarok lennének (Fehér 1921; Csernyecov 1953, 238–240; Bakay 1998, 231).

Erre a feltevésre azonban a jelenlegi források nem elégségesek. Mindenesetre tény, hogy a magyarság kapcsolatban állt a szavirokkal, amint azt a nép és helynevek is tükrözik. Hogy ez a kapcsolat Nyugat-Szibériában, vagy Kelet-Európában állt fenn azt ismét csak lehetetlen eldönteni. Amennyiben csak Szibériában élt egymás mellett e két nép, a nyugatra való vándorlásuk során szétválhattak, a szavirok a Kaukázushoz, a magyarok a mai Baskíriába költöztek. Ha azonban a VI. század elején közösen költöztek a Volga alsó folyása és a Kaukázus közé, akkor a Baskíriába való bevándorlás a VII. század végén következhetett be. A régészeti párhuzamokkal az a probléma, hogy Baskíriában sem lehet kimutatni a magyarságot a VIII. századnál korábbi időkben, ezt megelőzően vagy Nyugat-Szibériában éltek, vagy pedig a Kaukázus környékén. Sajnos a mai Dagesztán, vagy Örményország területének V-X. századi régészeti leletanyagáról keveset lehet tudni, így a kérdés régészetileg nehezen vizsgálható, írott források pedig nem perdöntőek. A jövőben az ez irányú kutatásokat kellene elindítani. A félreértések elkerülése végett, le kell szögezni, hogy a szavirok törzsszövetségébe beletartozhattak a magyarok, de nem lehet egyenlőségjelet tenni e két nép közé.

De térjünk vissza Julianus útjára. A baskíriai magyarokat elhagyva: „Megindult pedig a barát hazafelé a Szent János ünnepe előtti harmadik napon⁴¹ és néhány napi pihenőt tartva az úton, vízen és szárazföldön utazva karácsony másodnapján⁴² lépte át Magyarország kapuját⁴³, jöllehet Oroszországon és Lengyelországon át lóháton jött” (Györffy, 1965. 43, SRH. II. 541). Sajnos innentől kezdve Julianus útvonala követhetetlen, mert nagyon sok ideig tartott, hazafelé vezető útja – majd hat hónapig – és nem tudjuk, hogy mit csinált az eltelt idő alatt, miért tartott ilyen sokáig visszaérkeznie Magyarországra.

Abū-Hāmid al Ġarnāṭī⁴⁴ tudósítását Mongajt összevetette régészeti anyaggal, dirhemek elterjedésével, és arra a következtetésre jutott, hogy Bolgárból a legrövidebb út Kijev felé az Okán és a Gyesznán vezetett (Mongajt–Bolsakov 1985, 121). Ha Julianus valóban sietett, akkor ezen az útvonalon kellett volna Magyarországra hazatérnie.

Ezt az útvonalat erősítené meg az a tény is, hogy a Riccardus-jelentésben, Julianus „visszatérő útján tizenöt nap alatt folyón szelte át a mordvinok⁴⁵ országát” (Györffy 1965, 43; SRH II. 541). A barát azonban valamely oknál fogva letért erről az útról, így visszafelé vezető útja hosszabbra nyúlt (hat hónap), melyben valószínűleg közrejátszott az is, hogy decemberben érve haza, a Kárpátok hágóit már hó torlaszsolhatta el, emiatt kerülőutat kellett tennie. Ennél sokkal fontosabb, hogy Kelet-Európában a XIII. század 30–40-es éveiben hatalmi harcok folytak az orosz fejedelemségek között. II. András halála után, fia, IV Béla, Halics ellen megszüntette a hadjáratokat. Danyiil halicsi fejedelem, uralmát azonban nem tudta konszolidálni a csernyigovi és a szmolenszki fejedelmekkel szemben, így IV. Bélától kért segítséget. Mihail Vszevolodovics (1223–1246, csernyigovi fejedelem) uralmát megpróbálta kiterjeszteni Kijev, Halics és Novgorod irányába. Novgorod miatt összeütközésbe került a szuzdali fejedelemmel is. Mihail, Vlagyimir és Szmolenszk fejedelmeivel szövetségbe lépett. Danyiil 1234 végén támadást intézett Kijev ellen, majd 1235 tavaszán Csernyigov ellen is (Font 1998, 234–235).

Látható, hogy a fejedelemségek között többfrontos háborúk folytak, gyorsan változó erőviszonyokkal. Julianus, mikor útjára indult, már folytak a harcok az orosz fejedelemségek között. Derék barátunk feltehetően azért került Lengyelország felé, vállalva a hosszabb utat, mert nem akart háború dúlta területeken keresztülmenni.

Összefoglalásképpen elmondható, hogy: Julianus és társai, valószínűleg Székesfehérvárról indultak, a keresztes hadjáratok felvonulási útját használva jutottak el Konstantinápolyba. Itt hajóra szálltak, 33 nap alatt végighajóztak a Fekete-tenger déli és keleti partvidékén. Nem átlósan szeltek át a Fekete tengert, mint azt régebben gondolták, hanem a partok mentén haladtak. Hajójútjuk végén elértek Zíkia, Matrika nevű városába. Ezt követően átutaztak Alánián. A Kaukázus vidékén hat hónapot eltöltve nem akadtak magyarok nyomára, pedig Ottó elbeszélése alapján itt keresték őket. A Kaukázusi magyarok, feltehetően a IX. század közepétől, a XII. századig éltek itt. Először *sabartoi asphaloi, sāwardīʿs, sevordikʿ*, később, *sarīr/serīr* néven szerepelhettek a forrásokban. A XIII. századra azonban, szétszóródhattak és beolvadhattak a szomszédos népek között. A szerzetesek a Kaukázus térségét elhagyták, Asztrahányba mentek. Itt ismét hajóra szálltak, felutaztak a Volgán, keresztül a burtászok területén. Julianus, a volgai bolgárok vidékére már egyedül érkezett. A derék barát, innen pár napnyira megtalálta a keleten maradt magyarokat.

A baskíriai magyarok, a VIII. századtól élhettek ezen a területen. Az ősmagyarok, vagy a Kaukázus vidékéről, vagy Nyugat-Szibériából költözött ide. Ezt jelenleg nem lehet eldönteni. Tény azonban, hogy mind régészeti, mind nyelvészeti, és az írott források alapján bizonyítható, hogy itt valóban éltek magyarok a VIII–XIII. századig. Az is nyilvánvaló, hogy a szavir/szavárd eredetű földrajzi helynevek, és népvnevek, előfordulása összefüggést mutat azon területekkel, ahol a magyarság, keleten maradt töredékeiről források vannak, bizonyítva, hogy a magyarság kapcsolatban állt a szavirokkal.

Julianus, visszafelé tartó útján részben az Oka folyón hajózott, majd Lengyelországon keresztül érkezett haza, elkerülve az orosz fejedelemségeket, ahol ekkor hatalmi harcok folytak. (Lásd a mellékelt térképet.) A domonkos szerzetes, hírt hozott a mongol veszről, és ami fontosabb, a baskíriai magyarokról.

BIBLIOGRÁFIA

- Anderle Á. (1999) *Spanyolország története*. Budapest.
- Bakay K. (1998) Óstörténetünk régészeti forrásai. I–II. Nyíregyháza.
- Bálint Cs. (1971) X. századi temető a szabadkígyós – pálligeti táblában. *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* I. 49–88.
- Bejlisz, M. B. (1988) Al-Idriszi o portah csernomorszkogo poberezjsja i szvjazjah mezsdu nimi. In *Torgovlja i moreplavanie v bassejne Csernogo morja v drevnoszti i srednie veka*. Red. Korolev, N. V. Rosztov-na-Donu. 67–76.
- Bendefy L. (1936) *Az ismeretlen Juliánusz*. Budapest.
- Berta Á. (1989) Egy ezeréves adat „megszólal”. *Élet és Tudomány* 44. 771–773.
- Bollók J. (2004) Képes krónika. Ford. ~. A fordítást gondozta és a jegyzeteket készítette Szovák K., Veszprémy L.
- Bolsakov, O. G. – Mongajt, A. L. (1985) *Abu Hámid al Garnáti utazása Kelet – és Közép Európában 1131-1153*. Ford. Iványi T. – Bakcsi Gy. Budapest.
- Bromberg, J. (1940) Zur Geographie der Reisen des Dominikaners Julian. *Finnisch-Ugrische Forschungen Anzeiger* 26. 60–73.
- Czeglédy K. (1943) Keleten maradt magyar töredékek. In *MÓ* 154–177.
- Czeglédy K. (1943a) Magna Hungaria. *Századok* 77. 277–06.
- Czeglédy K. (1985) *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest.

- Dienes, I (1963) Honfoglalóink halottas szokásainak egyik ugorkori eleméről. *Archaeologiai Értesítő* 90. 108–112.
- Dienes, I (1976) A magyar honfoglalás kora. In *A magyar régészet regénye*. Szerk. Szombathy Viktor. Budapest. 142–207.
- Dörrie, H. (1956) Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionsreisen des fr. Julianus O. P. ins Uralgebiet (1234/5) und nach Russland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren. Göttingen.
- Erdélyi I. (1998) Julianus és a magyar őshaza. *Turán* I. 1. szám. 45–49.
- Erdélyi I. (2005) Julianus nyomában. *Valóság* XLVIII. 12. szám. 54–59.
- Fehér G. (1921) Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V-XI. Jahrhundert. *Keleti Szemle* XIX.
- Fodor I. (1982) Hol talált rá Julianus a keleti magyarokra. *A Nyíregyházi Josa András Múzeum Évkönyve* XV–XVII. 57–67.
- Gombocz Z. (1912) *Die bulgarisch- türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Helsinki.
- Gombocz, Z. (1923–1927) A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. *Nyelvtudományi Közlemények* 46. 1–33, 168–193.
- Göckenjan, H. – Zimonyi I. (2001) Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. *Veröffentlichungen der Societas Uralo – Altaica* 54.
- Györffy Gy. (1965) *Napkelet felfedezése*. Válogatta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta ~. Budapest.
- Halikova, E. A. (1976) Ősmagyar temető a Káma mentén. A Magna Hungaria kérdéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 103. 53–78.
- Harmatta J. (1975) Az alánok Kelet-Európában a korai középkorban. *Antik Tanulmányok* 22. 256–261.
- Harmatta J. (1992) Az onogur vándorlás. *Magyar Nyelv* LXXXVIII. 257–272.
- HKÍF = *A honfoglalás korának írott forrásai*. Olajos T., H. Tóth és Zimonyi I. közreműködésével szerkesztette. Kristó Gy. Szeged, 1995.
- Honf. rég. = *Honfoglalás és régészet*. Szerk. Kovács L. A honfoglalásról sok szemmel, I. Főszerk. Györffy Gy. Budapest 1994.
- Kmoskó M. I/1, I/2. = *Mohamedán írók a steppe népeiről*. *Földrajzi irodalom*. Szerk. Zimonyi I. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10, 13. Budapest, 1997, 2000.
- KMTL = *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gy., szerk. Engel P., Makk F. Budapest 1994.
- Kohn S. (1881) *Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez*. Budapest. (Reprint kiadás, Schweitzer József előszavával. Budapest 1990).
- Kokocov, P. K. (1932) *Evrejsko-hazarskaja perepiska v X veke*. Leningrad.
- Kovalevskij, P. A. (1956) *Kniga Ahmeda Ibn Fadlana o ego putešestvii na Volgu v 921-922 gg*. Leningrad.
- Kristó Gy. (1996) *Hungarian history in the Ninth Century*. Szeged.
- Ligeti L. (1986) *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.
- Ligeti L. (2003) A mongolok titkos története. In *Tatárjárás*. Szerk., előszót, és a bibliográfiát írta Nagy B. Budapest. 17–31.
- Liptai S. (2003) A világhódító története. In *Tatárjárás*. Szerk., előszót, és a bibliográfiát írta Nagy B. Budapest. 31–33.
- Lukinich I. (1905) Menander protector történeti művének fennmaradt töredékei. Fordította, bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta ~. In *Középkori krónikások* IV. Szerk. Gombos F. A. Brassó.
- Marczali H. (1896) Magyarország története az Árpádok korában. *A magyar nemzet története* IV. Szerk. Szilágyi S. Budapest.

- Marquart, J. (1903) *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig.
- Mándoky Kongur I. (1986) Jenő és Yänü. *Keletkutatás* 1986. tavasz. 70–75.
- MEH = *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Szerk. Györfly Gy. Budapest 1958.
- Melich J. (1909) Néhány magyar népnévről. *Magyar Nyelv* V. 385–393.
- MHK = *A magyar honfoglalás kútfüi*. Szerk. Pauler Gy., Szilágyi S. Budapest 1900.
- Moravcsik, BT = Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I-II. Berlin 1958².
- Moravcsik Gy. (1930) Az onogurok történetéhez. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 27. Budapest.
- Moravcsik Gy. (1950) Bíborbanszületett Konstantín, *A birodalom kormányzása*. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította ~. Budapest. (Reprint kiadás, Olajos Teréz előszavával. Budapest 2003).
- MÖ = *A magyarság őstörténete*. Szerk. Ligeti L. Budapest 1943.
- MÓT = *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk. Bartha A., Czeglédy K., Róna-Tas A. Budapest 1977.
- MTT = *A mongolok titkos története*. Ford. Ligeti L. Budapest 1962.
- Munkácsi B. (1905) A magyar őshaza kérdése. *Ethnographia* XVI. 65–87.
- Nagy G. (1911) Nagy Magyarország. *Ethnographia* XXII, 10–23, 80–88, 148–157.
- Németh Gy. (1930) *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest.
- Németh Gy. (1966) Magyar törzsnevek a baskiroknál. *Nyelvtudományi Közlemények* 68. 35–50.
- Pauler Gy. (1900) A baskír-magyar rokonságról. *Budapesti Szemle* 103, 337–356.
- Pauler Gy. (1900) *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest.
- Paulik Á. (2001) „A világ bemutatása”. Egy 7. századi örmény földrajz a steppe népeiről. In *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta Róna-Tas A. Magyar Őstörténeti Könyvtár 16. Budapest, 28–68
- Perényi J. (1959) A Magna Hungaria kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 55. 385–391; 488–499.
- Perényi J. (1975) A keleten maradt magyarok problémája. *Századok* 109. 33–62.
- Pletnyeva, Sz. A. (1967) *Ot kocsevij k gorodam*. Moszkva.
- Shlomo J. S. – Komoróczy G. (2003) *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. Budapest.
- Sinor D. (1952) Un voyageur du treizième siècle: le Dominicain Julien de Hongrie. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 14-2. 589–602.
- SRH I–II = *Scriptores Rerum Hungaricarum*. I-II kötet. Budapest. 1937-1938. (Bővített reprint kiadás. Szerk. Szovák K. – Veszprémy L. Budapest 1999).
- Thury J. (1897) A magyaroknak „szavarti-aszfali” neve. *Századok* 31. 317–327; 391–403.
- Togan, Z. V. (1939) *Ibn Fadlān’s Reisebericht*. Leipzig.
- Vámbéry Á. (1882) *A magyarok eredete*. Budapest.
- Vásáry I. (1977) A Volga-vidéki magyar töredékek a mongol kor után. In *MÓT*, 283–290.
- Vásáry I. (1985) A baskír-magyar kérdés nyelvi vetületben. *Nyelvtudományi Közlemények* 87. 369–388.
- Vásáry I. (2003) *A régi Belső-Ázsia története*. Második, átdolgozott kiadás. Magyar Őstörténeti Könyvtár 19. Budapest.
- Vékony G. (1977) Adatok Julianus utazásának topográfiájához. *Századok* 111. 1175–1191.
- Vékony G. (1986) Levedia meg Atel és Kuzu. *Magyar Nyelv* 82. 41–53.
- Zimonyi I. (2005) *Muszlím források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 22. Budapest.
- Zimonyi I. (2005a) Volgai bulgár városok a 10–13. században. *Abhivādana. Tanulmányok a hatvanéves Wojtilla Gyula tiszteletére*. Szerk. Felföldi Sz. Szeged. 359–366.
- Zsirai M. (1937) *Finnugor rokonságunk*. Budapest. 1937. (Reprint kiadás, Zaicz G. utószavával. Budapest 1994).

JEGYZETEK

- ¹ Aszen Bulgáriája. II. Aszen Iván (1218–1241) bolgár uralkodó országát kell ez alatt érteni (II. Bolgár Birodalom).
- ² Rumélia. A latin szövegben *Romania* szerepel. Györffy fordítása emiatt nem helyes (Györffy 1965, 40), hiszen Rumélia az Oszmán Birodalom idején használt fogalom volt. A *Romania* elnevezést maguk a bizánciak használták, utalva a Római Birodalomra, amelynek ők folytatói voltak. *Rūm* a muszlim forrásokban Róma neve és a Római, azaz Bizánci Birodalomé is egyben.
- ³ Béla úrnak. IV. Béla (1235–1270) magyar királyról van szó.
- ⁴ Konstantinápoly. Ma Isztambul.
- ⁵ Zíkia. Tartomány volt a mai Taman-félsziget déli részén, a Fekete-tenger partvidéke és a Kubán folyó torkolatvidéke körül
- ⁶ Matrika. Város a Kubán folyó torkolatánál. Az ókori Phanagoria. Bizánci forrásokban Tamatarha, Matraha, órosz forrásokban Tmutorokány, ma Tamany.
- ⁷ Kazárok. Feltehetően török nyelvű nép. A Kazár Birodalom a Kaukázus, a Volga és a Don által behatárolt területen alakult ki a VII. században. A Kubán-vidéki Bolgár Birodalom felbomlása a 650-es években következett be, ekkor vették át a térségben az uralmat a kazárok (Vásáry 2003, 138).
- ⁸ IX. Lajos, francia királyról van itt szó.
- ⁹ Pontuszi-tenger. Mai nevén Fekete-tenger.
- ¹⁰ Szúdák. Város a Krím-félsziget déli részén, a mai Szudak.
- ¹¹ Kangarnak nevezett besenyők. A kangarok feltehetően iráni nyelvű népesség volt, melynek eredeti lakóhelye a Szir-darja vidékén helyezkedett el. A VIII. században a kangarokra rátelepednek a besenyők és összeolvadnak. A besenyők népe valószínűleg kipszak típusú török nyelven beszélt. A Kazár Birodalom hanyatlásával, bukásával, a dél-orosz steppén a besenyők terjesztették ki hatalmukat. A IX. századig a besenyők az Ural folyótól keletre a steppe északi sávjában éltek. A 893-984-es népvándorlás során szorultak nyugatabbra a Fekete-tenger feletti területekre, kiszorítva onnan az Etlközben tartózkodó magyarokat, ennek a következménye lett, a honfoglalás.
- ¹² Szabir/szavir/szavárd. Török eredetű nép, forrásokban szerepelnek még *sawir*, *sāwardī*'s, *sevordik'* alakban is. Róluk elnevezett vidéket a Kur folyó mentén *Siyāwardīya*-nak hívták. *Savīr/serīr* elnevezésük valószínűleg perzsa/ arab etimológiára vezethető vissza, jelentése: 'trón', 'kerevet'. A *Szavárd* név a magyarban is megtalálható *Zuavád* alakban.
- ¹³ Természetesen vannak olyan kutatók is, akik a szavárd névnek a szavirból való levezetését nem fogadták el. Berta Árpád szerint a szávarti/szavartü hangalak megmagyarázható török hadikifejezésből is. A *száv* szó 'jobb oldal'-t jelentene (jobbszárny), míg az *árti* 'mögötti' jelentéssel bír. Berta példaképpen felhossa a *dzsungáv* népvét, melynek amelynek jelentése balszárny (Berta 1989, 771–773).
- ¹⁴ Albánok. Ma már kihalt nyelvű népesség, mely a Kaukázus és a Kur folyó bal partja között élt. (E népnek nincs köze az indoeurópai nyelvet beszélő, a Balkánon élő albánokhoz).
- ¹⁵ Cyrus. A Kaukázus déli lábánál lévő folyóval, a Kurával azonosítható.
- ¹⁶ Tal. Etil folyót jelöli, más néven a Volgát
- ¹⁷ Šamkūr. Šamkir a Mingäçeviri-víztárolótól délnyugatra.
- ¹⁸ Yazīd ibn 'Usayd. Armenia kormányzója volt 751 és 757 között.
- ¹⁹ Régészeti források, ezt megkérdőjelezhetik. Ennek a kérdéskörnek a kifejtése, a következő dolgozatban kerül sorra.
- ²⁰ Uti. Tartomány a Kura folyó mentén. Udi tartomány jelenleg Azerbajdzsán északnyugati részén fekszik. Itt található ma is egy Szabirkend nevű település.

- ²¹ Buya kormányzó. Armenia kormányzója 850-től kezdve. 854-ben indult a Kura és az Araxes közötti terület meghódítására.
- ²² Nagy Tenger. Ez megint csak a Fekete-tenger.
- ²³ Alánia. A Kaukázus északi részén terült el a Terek a Volga torkolatvidéke és a Fekete-tenger között. Alán pedig népnév mely az *ász, jász* név szinonímája.
- ²⁴ Torgikán. Ma Asztrahán, város a Volga torkolatvidékén.
- ²⁵ Bundaz. Város, valahol a Volga középső folyásánál. Muszlim forrásokban *Burtās* (Burtász) formában szerepel, népet és országot is jelent. Több kutató megpróbálta azonosítani a mai Penzával, de ezt Czeglédy igen erősen megkérdőjelezte.
- ²⁶ Atil. A Kazár Birodalom fővárosa volt, Volga torkolatvidékén.
- ²⁷ Bağanāk. A besenyő népnév, muszlim forrásokban előforduló alakja.
- ²⁸ Bulgār. A volgai bolgárok fővárosa (Bolgár), a Volga mentén, ma Bolgari.
- ²⁹ Kūyāba. Kijevvel azonosítható. Muszlim forrásokban fordul elő.
- ³⁰ Belső basgirt. A középkori Magyar Királyságot takarja ez az elnevezés. A muszlim forrásokban, a magyarok *basgirt* néven is szerepelnek.
- ³¹ Volgai bolgárok. Kubán vidéki Bolgár Birodalom felbomlását követően (650 k.) a bolgárok egy része a Középső-Volga vidékére költözött. Itt a X. század elején megszabadulva a kazár fennhatóságtól, megalapították a Volgai Bolgár Birodalmat. Hatalmuk 1236-ban szűnt meg a térségben, amikor is a mongolok legyőzték őket.
- ³² Vaskapu. Átjáró a Kaukázuson Derbent mellett.
- ³³ Etil. A Volga folyó török neve.
- ³⁴ Erzä-mordvinok. Finnugor nyelvű nép, az Oka folyó mentén. Muszlim forrásokba, *al-Artāniya*, *Artā*, latin forrásokban *merdas*, *merdinis* néven szerepelnek. Az m>b változás a török nyelvekben gyakori eset. *Merdas* szóalakból könnyen lehetett *burdas*, mint ahogy a *musulman* szóból *busurman*, a magyar böszörmény szó (Melich 1909, 390-391). Nyelvi akadálya tehát nincs az egyeztetésnek. Vannak olyan nézetek is, mely szerint a X-XIII. században a burtász és a mordvin két különböző nép lehetett. Harmatta J. a burtászok azonosítását a mordvinokkal elfogadhatatlannak tartotta, mivel szerinte az oszétéknél szerinálatos *Borotā* névből eredeztethető a burtász népnév. A burtászok az ő elgondolása szerint az alánok egyik csoportját alkották volna (Harmatta 1975, 260-261). Az erzä-mordvinok nevével összefüggő, *Artā* város lokalizálása bizonytalan. Sarskoje (Rosztov mellett) vagy Timirjazovskoe Gorogyiscséval (Jaroslávl mellett) azonosítható.
- ³⁵ Innen egy másik városba mentek. A már említett Szuvar lehetett ez a másik város.
- ³⁶ Etil. Ebben az esetben valószínűleg a Volga, de lehet a Káma is.
- ³⁷ Kimekek. Török nyelvű nép, mely eredetileg az Irtis középső folyása mentén élt, a VIII. században tűnnek fel először a forrásokban. Két fő törzse volt, az *imek* és a *kipszak*. A X. századtól a *kimek* népnév eltűnik, helyette *kipszak* név szerepel a forrásokban. 1030-as években a kipszakok lettek a Kazak-steppe urai, majd később a dél-orosz steppét is meghódították. Hatalmuk a mongolok megjelenésével tört meg.
- ³⁸ Oguzok. Türk törzs, török nyelvű nép. Nevük előfordul *tokuz-oguz* formában is melynek jelentése „kilenc név” kilenc törzs. Legkorábbi források erről a népről a 630-as évekbe tehető. A 745-ben, Belső-Ázsiában hatalomra jutó ujgurok is a tokuz-oguz törzsszövetségbe tartoztak. 840-ben a kirgizek megdöntik az ujgurok birodalmát, innentől kezdve, fokozatosan nyugatabbra szorulnak az oguzok. 893-ban üldözik el a besenyőket a Volga vidékéről, elfoglalva szállásaikat. A 10. században erejük megtörik, a volgai bolgárok, és a kijevi fejedelmek segédcsoportokként használják fel őket, a besenyők majd az őket követő kunok ellen.
- ³⁹ Csak a Bolsije-Tigani temető kerül tárgyalásra, régészeti eredmények, párhuzamok, a közeljövőben megjelenő munkában lesznek leközölve.

- 40 SVVR. A Kazáriától nyugatra, a Don, Donyec és a Dnyeper közötti területen lakó *szevereket*, vagy *szeverjámokat* is jelölheti.
- 41 Szent János ünnepe előtti harmadik nap. 1235. június 21.
- 42 karácsony másodnapja. 1235. december 27.
- 43 Magyarország kapuja. Győrffy szerint ez a Szepességen át vezető egyik hágó lehetett (Győrffy 1965, 225), de lehet az Oroszkapunak nevezett Verecke-hágó is (Bendefy 1936, 63).
- 44 Abū-Ḥāmid al-Garnāṭī. XII. századi arab utazó, aki Kelet-Európában, sőt a középkori Magyarországon is megfordult. A volgai bolgároktól az Okán és Kijeven keresztül utazott Magyarországra.
- 45 A mordvinok országa. Moksa-mordvinok területe, az Oka és a Szura között.

